

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقرالعلوم
دانشکده : معارف اسلامی و فلسفه

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته : فلسفه دین

عنوان :

بررسی تطبیقی عقل و دین از دیدگاه امین استرآبادی و کی‌یرک‌گور

استاد راهنما :

دکتر سید محمود موسوی

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی

نگارش:

سید مصطفی موحد اصل

زمستان ۱۳۹۱

دانشگاه باقرالعلوم
دانشکده : معارف اسلامی و فلسفه

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته : فلسفه دین

عنوان :

بررسی تطبیقی عقل و دین از دیدگاه امین استرآبادی و کی یرکگور

استاد راهنما :

دکتر سید محمود موسوی

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی

نگارش:

سید مصطفی موحد اصل

زمستان ۱۳۹۱

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... از این
پایان نامه برای دانشگاه باقرالعلوم ^(علیه السلام) محفوظ است.
نقل مطالب با ذکر ماخذ بلامانع است.

تقدیم به

پدر و مادرم؛ که صلابت و مهربانی را از آنان آموختم

همسرم؛ که نشانه‌ی لطف الهی در زندگی من است

برادران و خواهرانم که همراهان همیشگی من هستند

و به تمام آزادمردانی که نیک می‌اندیشند

و عقل و منطق پیشه نموده

و جز رضای الهی و پیشرفت و سعادت انسان، هدفی ندارند.

سپاس و امتنان

این اثر، اگر ارزشی در مجموعه تلاشهای تحقیقاتی داشته باشد، مدیون راهنمایی، همکاری و همدلی اساتیدی است که بدون آنها، شاکله این پژوهش، شکل نمی‌گرفت؛ از همه آنها، مخصوصاً از راهنمائی‌ها و زحمات حجة الاسلام والمسلمین دکتر سید محمود موسوی و دکتر حسن عبدی که با حوصله، این پژوهش را راهنمایی و مشاوره کردند، تشکر می‌کنم.

همچنین از اساتید و همه دست اندرکاران دانشگاه باقرالعلوم(ع)، که پژوهش حاضر، در دوره مسئولیت آنان، انجام گرفت و به مساعدت آنان، مراحل اداری را طی کرده قدردانی می‌نمایم. بهروزی و سرافرازی همه آنها را از درگاه ایزد منان، خواهان و خواستارم.

کلیدواژگان : ملا امین استرآبادی، کی‌یرکگور، عقل، دین، ایمان‌گرایی، اخباری‌گری،

عقل و دین

مسئله «رابطه عقل و دین»، یکی از مباحث مهم جهان اسلام و مسیحیت به شمار می‌آید که همواره معرکه آراء متفکرین بوده و به شکل‌های گوناگون، در حوزه‌های متفاوت فکری با عنوان‌هایی همچون «رابطه عقل و وحی»، «رابطه عقل و ایمان» و «رابطه عقل و دین» مطرح گردیده است. در میان اندیشمندان مسیحی، «سورن کی‌یرکگور»، ایمان‌گرایی و مخالفت با عقل را به شیوه افراطی، پایه ریزی نمود، در میان اندیشمندان شیعی نیز «ملا محمد امین استرآبادی»، نحله اخباری‌گری را تاسیس کرد. بنیان فکری هر دو مکتب، بر مخالفت با عقل و کوتاه نمودن دست آن از دخالت در دین، طرح‌ریزی گردیده است. به نظر کی‌یرکگور؛ اساس دین، شورمندی است و شورمندی دینی با عقل و تحقیقات آفاقی در تضاد است، اما استرآبادی شان عقل را پایین‌تر از دین و دخالت در احکام آن می‌داند. کی‌یرکگور قائل به عقل‌ستیزی گزاره‌های دینی است، همچنین می‌گوید: تکیه بر عقل و عقلانی کردن آموزه‌های دینی، باعث زوال دین می‌گردد. استرآبادی می‌گوید: دخالت دادن عقل، تکیه بر قیاس و به طور کلی، وارد شدن اصطلاحات اصولی، باعث تحریف دین گردید. استرآبادی و کی‌یرکگور با دخالت دادن عقل در دین مخالفت کردند با این تفاوت که کی‌یرکگور در باب اثبات، تبیین و دفاع از گزاره‌های دینی، عقل‌ستیز است ولی استرآبادی، داده‌های عقل در امور ضروری و بدیهی دین را می‌پذیرد و در سایر گزاره‌های دین، قائل به خردگریزی آنها است.

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات تحقیق و مفاهیم
۲	کلیات تحقیق
۲	تبیین مسئله
۳	پیشینه تحقیق
۳	سوالات تحقیق
۳	سوال اصلی
۳	سوالات فرعی
۳	فرضیه تحقیق
۴	روش تحقیق
۴	ضرورت تحقیق
۴	اهداف تحقیق
۴	سازمان دهی تحقیق
۶	مفاهیم تحقیق
۶	۱. دین
۶	۱-۱. دین در لغت
۷	۱-۲. دین در اصطلاح
۹	۱-۳. انواع دین
۹	۱-۴. تعریف مختار از دین
۱۰	۲. عقل
۱۰	۲-۱. واژه عقل در لغت
۱۲	۲-۲. تلقی مختار از عقل
۱۲	۳. ایمان
۱۴	۳-۱. معنای اصطلاحی ایمان
۱۴	۳-۲. تلقی مختار از ایمان
۱۴	۴. عقل و دین
۱۵	تاریخچه مسئله عقل و دین
۱۵	۴-۱. رابطه عقل و دین در جهان مسیحیت

۱۷ ۱-۱-۴ ایمان گرایی
۱۷ ۱-۱-۴ ایمان گرایی افراطی
۱۸ ۲-۱-۴ ایمان گرایی غیر افراطی
۱۹ ۱-۲-۱-۴ تقدم ایمان بر عقل
۱۹ ۲-۲-۱-۴ جدایی قلمرو دین و عقل
۲۰ ۲-۱-۴ عقل گرایی
۲۰ ۱-۲-۱-۴ عقل گرایی افراطی
۲۱ ۲-۲-۱-۴ عقل گرایی غیر افراطی
۲۱ ۱-۲-۲-۱-۴ دیدگاه اعتدالی توماس آکویناس
۲۱ ۲-۲-۲-۱-۴ عقل گرایی انتقادی
۲۲ ۲-۴ عقل و دین در جهان اسلام
۲۳ ۱-۲-۴ نص گرایی
۲۳ ۲-۲-۴ اهل حدیث
۲۳ ۳-۲-۴ أشاعره
۲۳ ۴-۲-۴ ظاهریه
۲۴ ۵-۲-۴ سلفیه (وهابی گری)
۲۴ ۶-۲-۴ نص گرایی امامیه (اخباری گری)
۲۶ ۲-۲-۴ عقل گرایی
۲۶ ۱-۲-۲-۴ عقل گرایی افراطی
۲۶ ۱-۱-۲-۲-۴ معتزله
۲۶ ۲-۱-۲-۲-۴ فلاسفه عقل گرا
۲۷ ۲-۲-۲-۴ عقل گرایی اعتدالی
۲۹ فصل دوم : رابطه عقل و دین از دیدگاه سورن کی یرکگور
۳۱ زندگی نامه
۳۳ آثار کی یرکگور
۳۴ معاصران و اساتید کی یرکگور
۳۴ اندیشه های قرن نوزده
۳۶ استیلای تفکرات هگل
۳۷ تخطئه ی هگل
۳۸ اندیشه های کی یرکگور
۳۹ ۱. آگزیستانسیالیسم

- ۳۹ ۱-۲. اگزستانسیالیسم کی یرکگور.....
- ۴۰ ۱-۲-۱. مقوله فرد.....
- ۴۱ ۱-۲-۲. مقوله صیوررت.....
- ۴۱ ۲. سپهرهای زندگی کی یرکگور.....
- ۴۱ ۱-۲. سپهر زیبا شناختی.....
- ۴۲ دیالکتیک و گذر از مرحله استحسانی.....
- ۴۳ ۲-۲. سپهر اخلاقی.....
- ۴۴ دیالکتیک و گذر از مرحله اخلاقی.....
- ۴۵ ۳-۲. سپهر دینی.....
- ۴۷ رابطه بین سپهرهای سه گانه.....
- ۴۷ چستی ایمان و دین.....
- ۴۷ ۳. دین.....
- ۴۸ ۱-۳. دین دار شدن.....
- ۴۹ ۲-۳. دشواری دینداری.....
- ۴۹ ۳-۳. رابطه ی تن به تن با خدا.....
- ۵۰ ۴. ایمان.....
- ۵۱ ۱-۴. آنفسی بودن ایمان.....
- ۵۱ ویژگیهای سیر آنفسی.....
- ۵۱ ۱. حقیقت ذهنی.....
- ۵۲ ۲. فردیت.....
- ۵۳ ۲-۴. عناصر ایمان.....
- ۵۳ ۱-۲-۴. تضاد با عقل.....
- ۵۴ ۲-۴. شورمندی.....
- ۵۵ ۲-۴. ۳. إبتناء بر محال و تناقض.....
- ۵۶ ۲-۴. ۴. مقارنت با رنج و خطر.....
- ۵۶ ۲-۴. ۵. اراده و جهش.....
- ۵۷ ۵. عقل و قلمرو آن.....
- ۶۰ ناسازگاری عقل و ایمان.....
- ۶۱ برهان تقریب و تخمین.....
- ۶۲ برهان تعویق.....

۶۳ مبانی برهان تعویق
۶۵ برهان شورمندی
۶۶ تقدم شورمندی بر یقین آفاقی
۶۷ تنافی شورمندی با یقین آفاقی
۶۸ ۶. نقش عقل در دین
۶۹ ۶-۱. نقش عقل در تبیین و تفسیر دین
۶۹ ۶-۱-۱. نقصان عقل
۷۰ ۶-۱-۲. دلایل عقل‌گریزی
۷۰ ۶-۱-۲-۱. ابراهیم و ذبح فرزند خود
۷۱ ۶-۱-۲-۲. عقل ناپذیر بودن ایمان دینی
۷۲ ۶-۲. نقش عقل در اثبات دین
۷۵ ۶-۳. نقش عقل در دفاع از دین
۷۶ نتیجه‌گیری
۷۷ فصل سوم : رابطه عقل و دین از منظر ملا محمدامین استرآبادی
۷۹ زندگی‌نامه ملا امین استرآبادی
۸۰ آثار و تألیفات استرآبادی
۸۱ اندیشه‌های اخباری‌گری استرآبادی
۸۱ ۱. علل پیدایش اخباری‌گری
۸۲ ۱-۱. پیروی از اهل سنت
۸۲ ۱-۲. بدبینی به علم اصول
۸۲ ۱-۳. تأثیر پذیری از حس‌گرایی غرب
۸۴ ۲. اندیشه‌های استرآبادی
۸۵ ۲-۱. دین و قلمرو آن
۸۵ مبانی اندیشه دینی ملا امین
۸۵ ۲-۱-۱. وجود حکم الهی در همه امور
۸۵ ۲-۱-۲. انحصار منبعیت احکام در روایات اهل بیت
۸۶ ۲-۱-۳. حجیت خبر واحد ثقه
۸۷ ۲-۱-۴. عدم حجیت ظواهر در احکام نظری
۸۷ ۲-۱-۴-۱. ظواهر قرآن
۸۸ ۲-۱-۴-۲. ظواهر سنن
۸۹ ۲-۱-۵. عدم حجیت إجماع

۸۹	۲-۱-۶. عدم حجیت عقل
۸۹	۲-۱-۷. حرمت اجتهاد و تقلید
۹۰	۲-۱-۸. لزوم یقین به احکام شرعی
۹۱	۳-۲. اقسام عقل و علوم عقلی
۹۱	۳-۲-۱. اقسام عقل
۹۲	۳-۲-۲. اقسام علوم نظری
۹۳	۴. محدوده و قلمرو عقل
۹۴	۴-۱. صور دخالت عقل در استنباط احکام
۹۴	۴-۱-۱. استلزامات عقلی
۹۵	۴-۱-۲. مستقلات و غیر مستقلات
۹۸	۴-۲. مقام اول: نقش عقل در اثبات احکام
۹۹	۴-۲-۱. قیاس
۹۹	۴-۲-۲. حسن و قبح عقلی
۱۰۰	۴-۳. مقام دوم: نقش عقل در اثبات اعتقادات
۱۰۰	۴-۳-۱. شناخت خدا
۱۰۲	۴-۳-۲. نخستین واجب
۱۰۲	۴-۳-۳. وجوب کسب یقین در غیر توحید
۱۰۳	۴-۳-۴. تقلید در اصول دین
۱۰۳	۴-۳-۵. ربط حادث به قدیم
۱۰۵	۴-۳-۶. دلیل حجیت روایات در عقاید
۱۰۵	۴-۴. نقش عقل در تبیین دین
۱۰۶	تعارض اخبار
۱۰۷	۴-۵. نقش عقل در دفاع از دین
۱۰۹	نتیجه‌گیری
۱۱۱	فصل چهارم
۱۱۱	بررسی تطبیقی رابطه عقل و دین از دیدگاه کی‌یرکگور و ملازمین استرآبادی
۱۱۳	۱. تفاوت زمانی، مکانی و مذهبی
۱۱۴	۱-۱. کی‌یرکگور
۱۱۵	۱-۲. استرآبادی
۱۱۶	۲. دین
۱۱۶	۲-۱. کی‌یرکگور

۱۱۷ ۲-۲. استرآبادی
۱۱۸ ۳-۲. بررسی تطبیقی
۱۲۰ ۳. عقل و اقسام آن
۱۲۰ ۳-۱. کی یرکگور
۱۲۱ ۳-۲. استرآبادی
۱۲۱ ۳-۳. بررسی تطبیقی
۱۲۲ ۴. نقش عقل در امور دینی
۱۲۲ ۴-۱. نقش عقل در اثبات دین
۱۲۲ ۴-۱-۱. کی یرکگور
۱۲۴ ۴-۱-۲. استرآبادی
۱۲۴ ۴-۱-۲-۱. نقش عقل در اثبات احکام
۱۲۴ حرمت اجتهاد
۱۲۵ قیاس
۱۲۵ مستقلات عقلیه
۱۲۶ ۴-۱-۲-۲. نقش عقل در اثبات اعتقادات
۱۲۶ ۴-۱-۲-۲-۱. اثبات خدا و دین
۱۲۶ ۴-۱-۲-۲-۲. لزوم یقین
۱۲۶ ۴-۱-۲-۲-۳. نخستین واجب
۱۲۷ ۴-۱-۳. بررسی تطبیقی
۱۳۳ ۴-۲. نقش عقل در تبیین دین
۱۳۳ ۴-۲-۱. کی یرکگور
۱۳۳ ۴-۲-۲. استرآبادی
۱۳۴ ۴-۲-۳. بررسی تطبیقی
۱۳۷ ۴-۳. نقش عقل در دفاع از دین
۱۳۷ ۴-۳-۱. کی یرکگور
۱۳۸ ۴-۳-۲. استرآبادی
۱۳۸ ۴-۳-۳. بررسی تطبیقی
۱۳۹ نتیجه گیری
۱۴۳ منابع

فصل اول:
کلیات تحقیق و مفاهیم

کلیات تحقیق

تبیین مسئله

بحث از عقل و موافقت با اصول کلی و مخالفت با آفات آن به قدمت تاریخ اندیشه‌ی بشر، از همان آغاز که عقل به انسان موهبت شد، مورد مناقشه‌ی فرشتگان واقع شد و تبعیت از عقل افسار گسیخته در برابر تعبد خداوند، از همان آغازین فرمان، با خوردن میوه ممنوعه شروع شد. این عقل ستیزی یا تعبدگرایی از همان روز تاکنون در بسترهای مختلف تاریخی صورتی نو می‌پذیرد و به اشکال مختلف در حوزه‌های مختلف اندیشه، وسعت و گسترش می‌یابد. در میان اندیشمندان مسیحی و مسلمان نیز این نزاع، ریشه‌های بسیاری دارد و عقل ستیزان الهی‌دان مکاتب گوناگونی را تشکیل دادند.

در میان الهی‌دانان مسیحی بحث ایمان‌گرایی توسط افرادی چون کی‌یرکگور، وینگشتاین و تیلیش و... مطرح شده است ولی سرمدار اصلی این مکتب، سورن کی‌یرکگور دانمارکی است که در این رساله، بیشتر مباحث خود را بر نظریه‌ی این فیلسوف مسیحی متمرکز می‌کنیم.

در میان اندیشمندان مسلمان، مخالفت با عقل توسط اخباریون نیز مطرح شده است اگرچه قبل از آن توسط افراد دیگری (البته به شکل دیگری) مطرح شده، اما اخباریون منابع و درک امور دین را تنها شرعیات دانسته، دست عقل را در درک و فهم امور دینی قطع کردند. مباحثی در مورد اخباریون و نقد دلایل آن‌ها توسط اصولیون و سایر علماء فقه مطرح شده است اما جای تحقیق و بررسی مبسوطی باقی است در این‌که آیا دلایل اخباریون برای رد عقل در امور شرعی، می‌تواند دلیل عامی باشد و به سایر حوزه‌هایی چون عقاید دینی نیز سرایت داده شود.

تاکنون تحقیقاتی تطبیقی درباره ایمان‌گرایان مسیحی و افرادی چون ابن عربی یا... انجام شده است اما جای بررسی و تحقیق تطبیقی در مورد دلایل و مؤلفه‌های عقل‌ستیزی آنان باقی است که در این رساله به طور مفصل ارتباط و اشتراک این دو متفکر و نتیجه‌ی واحدی که از این عقل‌ستیزی باید به دست بیاید مورد بحث، نقد و بررسی قرار خواهد گرفت.

پیشینه تحقیق

درباره اخباریون و ملا امین استرآبادی تاکنون کتاب‌های مستقل نوشته شده اما بیشتر مباحث فقهی آنان را توضیح، تشریح و نقد کرده‌اند و تاکنون تحقیقی درباره نسبت عقل و دین نزد ملا امین استرآبادی از اخباریون انجام نگرفته است چه رسد به اینکه بررسی مقایسه‌ای افکار آنان انجام پذیرفته باشد.

از طرفی در باره کیرکگور مقالات و پایان‌نامه‌هایی نوشته شده است و افکار وی را با افرادی مثل ابن عربی و ملاصدرا و علامه طباطبایی بررسی کرده‌اند ولی تاکنون حرف‌های وی با حرف‌های ملا امین استرآبادی (نماینده اصلی فکر اخباری‌گری) بررسی نشده است.

سوالات تحقیق

سوال اصلی

مؤلفه‌های اشتراکی و اختلافی رابطه عقل و دین از دیدگاه ایمان‌گرایی کی‌یرکگور با اخباری‌گری ملا امین استرآبادی چیستند؟

سوالات فرعی

۱- رابطه عقل و دین در ایمان‌گرایی کی‌یرکگور چگونه است؟

۲- رابطه عقل و دین در اندیشه اخباری‌گری ملا امین استرآبادی چگونه است؟

۳- چه ارتباطی میان نظریه استرآبادی و کی‌یرکگور در باب عقل و دین است؟

فرضیه تحقیق

کی‌یرکگور به طور کلی حکم عقل را در تضاد با گزاره‌های دینی و ایمانی بر می‌شمارد

ملا امین استر آبادی قائل است: بعد از پذیرفتن کلیات دین، دیگر عقل در اثبات احکام دین کارایی ندارد.

روش تحقیق

روش تحقیق ما در این رساله به صورت توصیفی تحلیلی بوده است و اطلاعات و منابع مورد استفاده ما نیز کتابخانه های دانشگاه ها و مراکز دیجیتال و نرم افزارهای موجود بوده اند.

ضرورت تحقیق

مکتب اخباری گری افراطی توسط ملا امین استر آبادی توانست تأثیر زیادی بر حوزه فقهی و غیر فقهی اسلامی بگذارد و یک حرکت کاملاً ارتجاعی را در تاریخ تشیع شکل دهد و در طول تاریخ به شکل های دیگری چون اخباری گرایی معتدل یا مذهب تفکیک در آید و به فعالیت خویش ادامه دهد. از طرفی ایمان گرایی افراطی، مبحث اندیشه ایمان گرایی کی یرکگور نیز که امروزه بسیاری از روشنفکران ما در بحث ایمان، متأثر از وی هستند این ضرورت را ایجاد می کند که پژوهشی مستقل در این باره انجام بگیرد که کوتاه کردن دست عقل در دین توسط کی یرکگور و استر آبادی، آیا هدف واحدی را دنبال می کند و اساساً به نتیجه واحدی منجر می شود یا خیر؟

اهداف تحقیق

خلاً پژوهشی مستقل درباره این مسئله ما را بر آن داشت که در حد توان خویش به این مسئله پرداخته و این خلاً پژوهشی را پر کنیم و به دست آوریم که آیا می توان در مورد مخالفت های این دو اندیشمند با عقل، به نتیجه واحدی دست یافت یا خیر.

سازمان دهی تحقیق

این تحقیق با استفاده از کتب موجود در کتابخانه ها ، نرم افزارها و مقالات سایت های معتبر و به شیوهی توصیفی و تحلیلی انجام گرفته است. مهم ترین کتب سورن کی یرکگور دانمارکی، به زبان انگلیسی ترجمه شده اند؛ منابع اصلی این رساله دربارهی ایمان گرایی کی یرکگور، کتاب ترس و لرز و مقاله ی انفسی بودن حقیقت است که به زبان فارسی ترجمه گردیده اند. کتب متعدد دیگری نیز دربارهی عقاید اگزیستانس وی نوشته است که به آنها نیز مراجعه نمودیم. ملا محمد امین استرآبادی نیز کتب بسیاری تالیف نموده است ولی تنها کتابی که از او باقی مانده و دردسترس

می‌باشد، کتاب فواید المدنیه است که در زمینه‌ی فقه نگارش گردیده و قواعد کلی، و موضع‌گیری‌های وی در رابطه با عقل را از آنان استنتاج نمودیم. این رساله در چهار فصل تدوین شد که در فصل اول، ابتدا کلیات و سپس مفاهیم مربوط به تحقیق، در آن به صورت مبسوط بیان گردید. در فصل دوم نظریات سورن کی‌یرکگور و مبانی افکار وی در باره عقل، دین و قلمرو این دو، سپس میزان دخالت عقل در دین، از دیدگاه وی، به تفصیل توصیف و تبیین گردید. در فصل سوم نیز نظریات و تفکرات اخباری‌گری ملا امین استرآبادی، انگیزه‌ها، زمینه‌ها و مبانی اندیشه وی در مورد عقل، دین و رابطه عقل و دین بررسی شدند. سپس در فصل چهارم، نظریات این دو اندیشمند، به صورت تطبیقی بررسی شده و به ارزیابی و نقد آن‌ها به صورت تحلیلی و توصیفی، پرداخته شد.

مفاهیم تحقیق

مفاهیم به کار رفته در این تحقیق عبارت است از دین، عقل و ایمان که ما هرکدام از آنان را به صورت مبسوط، تبیین و توضیح خواهیم داد.

۱. دین

شرط سخن گفتن درباره‌ی هرچیزی این است که تعریفی مشترک و روشن از آن وجود داشته باشد، بنابراین قبل از طرح مباحث و پیش از ورود به مطالب اصلی، لازم است معنای آن را روشن نمائیم تا در تحلیل مسائل مربوط به آن، دچار اختلافات لفظی و بیهوده نشویم. ضرورت اهتمام به سرفصل جداگانه‌ی ای به اسم تعریف دین در مطلع ورود به مباحث تخصصی تر فصول بعدی، از این مطلب ناشی می‌شود که مخاطب و مدعی، در این که چه پدیده‌ای را مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهند باید به یک اتفاق و هم‌زمانی برسند که این کار، جز از طریق تقریر محل نزاع و مبادی تصویری مباحث، ممکن نیست.

از طرفی بسیاری از اختلافاتی که در ارتباط با مسائل علمی و نظری رخ می‌دهد، به دلیل ابهام و اجمالی است که در مفاهیم آن‌ها وجود دارد. دین نیز یکی از این مسائل نظری است که همواره معرکه‌ی آراء اندیشمندان بوده است؛ چشم اندازه‌ها و رویکردهای متفاوت به دین و تنوع و تجلی‌های فراوان خود ادیان، باعث شده است که تعاریف متعددی از آن ارائه شود.

بنابراین قبل از طرح مباحث و مسائل رابطه‌ی عقل و دین و پیش از ورود به نزاع‌های فراوان آن، لازم است پیرامون معانی لغوی و اصطلاحی آن‌ها در این نوشتار، به طور اجمالی بحث نماییم.

۱-۱. دین در لغت

واژه‌ی دین، کلمه‌ای فارسی است که به زبان عربی راه یافته است. در فرهنگ دهخدا برای واژه دین، این معانی آورده شده است. ۱- نام فرشته‌ای است که به محافظت قلم مامور است. ۲- یکی از ایزدان زردتشتی است. ۳- به معنی کیش، طریقت، شریعت، مقابل کفر. ۴- خصائص معنوی و عرفان^۱.

۱. علی اکبر دهخدا، دایرةالمعارف لغات فارسی، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۷۳، ص ۱۰۰۴۴.

در سانسکریت و گاتها و دیگر بخش های اوستا، به طور مکرر، کلمه‌ی « دئنا » آمده است. در گاتها به معانی مختلف کیش، خصائص روحی، تشخص معنوی و وجدان به کار رفته است.

همچنین واژه‌ی دین، بیش از نود بار در قرآن به معانی ذیل آمده است ؛

الف: به معنی جزاء و پاداش^۱. ب: اطاعت و بندگی. ج: ملک و سلطنت^۲. د: به معنی شریعت و قانون^۳. ه: به معنی ملت^۴. و: به معنی تسلیم^۵. ض: به معنی اعتقادات (لا إکراه فی الدین)^۶.

مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌فرماید: « دین یک سلسله معارف علمی است که اعمالی را به دنبال دارد، پس می‌توان گفت: دین اعتقادات است و اعتقاد و ایمان از امور قلبی است که إکراه و إجبار بر آن ها حکومت نمی‌کند »^۷

دین در روایات به ارکان و ویژگی‌های آن تفسیر شده است و در واقع، تعریفی ماهوی از آن، ارائه نشده است؛ مثلاً در روایتی وارد شده است: «الدین هو الحُبّ و الحبّ هو الدین»^۸.

دین در روایات، به معانی دیگری نیز استعمال شده است که به جنبه‌ها و ویژگی‌های اساسی دین اشاره دارند از جمله معانی ذیل؛ ایمان، تعین، قلبی بودن، معرفت داشتن، دوستی ورزیدن، اخلاق حسن، نور، عزت، طلب علم، مایه‌ی حیات و...^۹.

۱-۲- دین در اصطلاح

تلاش برای ارائه‌ی تعریفی کامل و جامع از دین، به طوری که بتوان آن را از حیطه‌های دیگر زندگی اجتماعی جدا کرد، کار دشواری است زیرا دین از معدود مفاهیم نظری است که محل بحث و مناقشه‌ی فراوان قرار گرفته است. میرچا‌الیاده، دین پژوه معروف می‌گوید: «در غرب در طی

۱. حمد - آیه (۴)

۲. بقره - آیه (۹۳)

۳. کافرون - آیه (۶)

۴. انعام - آیه (۱۶۱)

۵. آل عمران - آیه (۱۹)

۶. بقره - آیه (۲۵۶)

۷. سید محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۲۴.

۸. محمد محمدی ری شهری، میزان الحکمه، چاپ دوم، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ج ۳، ۱۳۶۳، ص ۳۷۲.

۹. ر-ک- همان - ذیل واژه دین.